

Замуруйцев А.В.

НІМЕЦЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА ТЕРИТОРІЇ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛ. XIX ПОЧ. - XX СТ..

Актуальність обраної теми тісно пов'язана з вирішенням багатьох проблем сучасності, в першу чергу, тих з них, що торкаються розвитку міжнаціональних зв'язків серед народів, які населяють нашу країну. В цих умовах, важливе значення набуває необхідність кращого розуміння різних аспектів їх історії, яка є складовою частиною історії України.

В друг. пол. XIX – на поч. XX ст. помітний вплив на розвиток економіки, зокрема сільського господарства півдня України, мали численні німецькі та менонітські колонії, які розташовувались в багатьох районах цього регіону. Одним з найбільших з них була Катеринославська губернія. Економічний вплив німців та менонітів спирався на їх велике землеволодіння, яке в цей час швидко розвивалось і поширювалось на нові території.

Автор ставить за мету простежити цей розвиток в означений час, спираючись на конкретний науковий матеріал. Завдання полягає в виявленні основних тенденцій та напрямків цього явища, а також внутрішніх та зовнішніх причин, які його обумовили. Об'єктом дослідження стали німецькі та менонітські поселення, які розташовувались на території вище названої губернії.

Слід зазначити, що поставлена проблема досі фактично не знаходила свого відображення на сторінках наукових видань, тому дана робота є однією з перших у цьому напрямку.

В середині XIX ст. у Катеринославській губернії існувало більш як 50 німецьких і менонітських колоній, які виникли тут у попередній період, в наслідок широкої німецької колонізації півдня України на початку того ж століття. Вони розташовувались в трьох південних повітах губернії (Олександрівському, Катеринославському та Новомосковському). В адміністративному відношенні, переважна більшість з них входила до складу трьох окремих колоністських округів – Хортицького менонітського (18 колоній), Маріупольського менонітського (4 колонії) та Маріупольського німецького (26 колоній). Крім того, декілька німецьких колоній (Ямб ург, Рибальська, та Юзефсталь) мали окреме підпорядкування [1].

В середині століття основу німецького землеволодіння на території губернії склали надільні землі. Вони надавались російським урядом німецьким переселенцям на пільгових умовах. Їх загальна площа в цей час становила 104.293 тис. дес. землі, що становило близько 1,8% всієї площі губернії [2].

Колоністське землеволодіння регулювалось окремим законодавством, яке дещо відрізнялось від загальноросійського. Зокрема, у німців та менонітів було прийнято не подрібнювати свої земельні ділянки між спадкоємцями, а передавати їх у власність лише одному з нащадків (так зване „міноратне” право). Інші з них мали купувати собі землю, або орендувати її з набутих при розділі іншого майна коштів [3].

Це дозволяло зберігати економічну міцність колоністських господарств, але разом з цим приводило до швидкого зростання кількості безземельних колоністів. Правове становище останніх обмежувалось згідно тому ж законодавству, що сприяло посиленню соціальної напруги в німецьких поселеннях.

Держава, час від часу, приймала заходи по наділенню землею безземельних колоністів за рахунок вільних земельних резервів, що існували в межах самих колоністських округів. Однак к 60-м р. XIX ст. ці можливості були майже вичерпані. Саме в цей час в межах “старих” колоністських округів, що виникли ще до середини століття, утворюються останні нові поселення. В подальшому цей шлях став безперспективним. Уряд, в свою чергу, не бажав продовження старої колоністської політики початку століття, коли німецькі переселенці із-за кордону щедро наділялись державою новими землями, головним чином із-за її економічної не виправданості. При таких умовах, в німецьких колоніях починає швидко зростати кількість безземельних колоністів.

Наявність значної кількості безземельних колоністів в багатьох поселеннях на той час, підтверджують численні архівні документи. Як приклад можна привести данні X ревізії 1858 р. лише по кількох окремих колоніях хортицьких менонітів. Так, із 401 дорослого поселянина колонії Хортиці, лише 90 мали земельні ділянки [4]. Інша колонія острова Хортиця в цей час налічувала 189 колоністів-чоловіків, з яких мали землю лише 23 [5]. В колонії Шенвізе лише 39 колоністи з 150 володіли землею [6].

За даними дореволюційного дослідника А. Клауса, на сер. 60 рр. XIX ст. більш, як 51% колоністських господарств Катеринославської губернії не мали своєї землі [7].

Позиція уряду в цих питаннях поступово змінювалась. Стара колоністська політика, яка передбачала вирішення цієї проблеми за рахунок і коштів держави, в нових умовах капіталістичного розвитку країни, себе економічно не виправдовувала, крім того, була все більш не популярна серед значних верств російського суспільства. Новий курс уряду полягав у тому, що проблема малоземельних в німецьких колоніях, повинна вирішуватись, в першу чергу, силами самих колоністських громад (тобто самими німцями).

Важливим кроком, у цьому напрямі наприкінці 60-х – на поч./ 70-х рр. XIX ст. стало перетворення в колоністських округах їх вівчарних і запасних земель, в так звані оброчні статті. Ці землі, які раніш використовувались для випасу худоби, знаходились в загальному володінні всіх колоній свого округу. В цей час, у зв'язку з загальним падінням ролі скотарства в економіці всього регіону, вони поступово переорієнтовуються на виконання нових функцій. Відтепер, ці землі почали передаватися в оренду всім бажаючим за відповідну платню. Зібрані таким чином кошти, мали використовуватись для купівлі землі для своїх безземельних колоністів та їх облаштуванні на нових місцях. Фактично, мова йшла про утворення певного

постійно діючого механізму збирання значних грошових коштів для вирішення проблеми безземелля. Подібні оброчні землі мали всі більш менш значні колоністські округи (з 1871 р. – волості). У Хортицькій волості вони становили 2985 дес. [8]. Використання оброчних земель надало німецьким колоністам помітну перевагу в економічній сфері та сприяло зростанню і розповсюдженню німецького землеволодіння, не тільки у південному регіоні України, а і в інших районах Російської імперії. Слід однак зазначити, що на перших порах подібна політика сприймалась далеко не всіма колоністами. Останні неодноразово звертались до відповідних державних установ з проханням розподілити ці землі між безземельними поселенцями колоній. Тому уряд часто вдавався до прямого тиску, намагаючись примусити колоністів використовувати оброчні ділянки лише за їх прямим призначенням [9].

Ще одним важливим джерелом коштів для купівлі землі стала досить розвинута система колоністських банків. Вони акумулювали значні грошові суми, зокрема за рахунок поширеної у колоністів системи страхування майна, та так званих “сирітських” коштів. Останні, відкладались в банк під проценти батьками для своїх неповнолітніх спадкоємців. Розміри цих сум були досить значними. До того ж слід надати кошти в окремих, так званих сирітських касах. Так, в Хортицькій волості на 1.IV.1888 р. вони склали суму 235 854 руб.80 коп. [10].

Чималу роль у розвитку німецької колонізації у досліджуваній період зіграло загальне зростання продуктивності німецьких господарств у зв'язку з їх поступовою переорієнтацією на товарне виробництво хліба в цей час. На думку деяких фахівців того часу, вона наприкінці XIX ст., у порівнянні із серединою того ж століття, зросла у середньому що найменш в 4-5 разів. Це ще більш посилювало економічні можливості німецьких колоністів і сприяло розповсюдженню німецького землеволодіння на нові території [11].

До цього слід додати такий економічний фактор, як загальний екстенсивний характер розвитку самого сільського господарства того часу. Зростання його доходності не в останню чергу досягалось за рахунок нових земель.

Придбання землі здійснювалась в різних формах. Значну її частину німці купували за рахунок коштів, так званих, окремих громад колоністів, або по іншому поселян – власників. Організаційно вони об'єднували окремі колонії, або цілі колоністські округи. Земля купувалась для їх безземельних колоністів, які селилися на неї новими окремими поселеннями. Переселенці одержували її на досить пільгових умовах, а в багатьох випадках навіть безкоштовно. Подібні заходи проводились досить регулярно і мали своєю метою зменшити загальну кількість безземельних колоністів в німецьких округах. Наприклад, хортицькі меноніти, за рахунок коштів набутих з оренди своєї оброчної ділянки, в період з 1869 по 1904 р. придбали 70 227 десятин землі для своїх 1197 безземельних сімей [12]. Фактично ж, подібних купівель було значно більше, так як вони здійснювались не тільки цілими колоністськими округами, але і окремими поселеннями, які входили до їх складу.

Поширення німецького землеволодіння, у другій половині XIX- на поч. XX ст., йшло майже виключно за рахунок купівлі казенних або приватних земель. Але в різних районах мались певні регіональні відмінності. Так, в Катеринославській губернії основним “постачальником” землі німецьким колоністам було дворянство. Останні в період тільки з 1861 по 1897р. втратили 1 109 203 дес. землі, що склало 43,6% їх загального землеволодіння в губернії. Близько 40% цих втрат прийшлося на період з 1887 по 1897р.[13].

Більш детальну картину зміни співвідношення між дворянським, селянським та німецьким землеволодінням дає А.А. Веліцин у своїй праці “Німці в Росії” (СПб 1893р.), на прикладі Катеринославського повіту губернії.

Згідно йому у 1861-1888 р.р. дворянське землеволодіння скоротилося з 332269 дес. до 231169 дес. (-101100 дес, 30%). В свою чергу земельні володіння німецьких колоністів зросли приблизно в 10 разів. З 5133 десятин до 51182 дес. землі. Фактично німці придбали понад 50% земель проданих дворянами [14].

Таким чином, поширення німецької колонізації на півдні України у друг. пол. XIX- на поч. XX ст. здійснювалось, майже включно, за рахунок зростання інших форм землеволодіння, в першу чергу завдяки купівлі нових земель.

На території Катеринославської губернії цей процес набув сили приблизно з 60-х рр. XIX ст. Помітну роль тут відігравали хортицькі меноніти. Так, в 1865-1866 рр. вони заснували в Катеринославському повіті декілька поселень, що утворили окрему Миколайтальську менонітську волость [15].

В 1868 р. вони ж утворили перші колонії ще однієї Миколайпольську менонітську волость, яка також розташувалась в Катеринославському повіті. За даними на середину 80-х рр. загальні земельні володіння 5 колоній округи склали 8.288 дес. землі. У всіх випадках куплена земля вимежовувалась із земельного фонду сусідніх з ними місцевих сіл Федіровка та Концерполь, Августіновської волості, Катеринославського повіту [16].

На початку XX ст., за даними 1911 р., колонії Миколайпольської волості володіли вже 11.107 дес. землі. Значне зростання земельного фонду волості, у порівнянні з попереднім періодом було досягалося за рахунок купівлі нових земель, або перерозподілу тих з них, якими вони до цього володіли сумісно [17].

Розміри та вплив німецького приватного землеволодіння дуже добре характеризує лише один факт. Згідно списку найбільш заможних землевласників Катеринославського повіту для виборів у губернські виборчі збори для внесення чинів у державну думу Росії, на 11 червня 1907 р., із 110 прізвищ виборців щонайменше 42 належали німці (головним чином менонітам) [18].

В Катеринославській губернії динаміка загального зростання німецького землеволодіння в другій половині XIX ст. по окремим повітам губернії розвивалась таким чином, (таблиця № 1).

Таблиця № 1.

	Повіт	1867 р.	1870 р.	1877 р.	1887 р.	1897 р.
1	Катерино-славський	15135 дес.	24567 дес.	28238 дес.	47707 дес.	51338 дес.
2	Верхньо-дніпровський	-	2051 дес.	2478 дес.	5908 дес.	24652 дес.
3	Маріуполь-ський	-	-	6938 дес.	19608 дес.	24652 дес.
4	Новомосков-ський	823 дес.	1222 дес.	2107 дес.	2689 дес.	3450 дес.
5	Павлоград-ський	2481 дес.	4339 дес.	15214 дес.	37492 дес.	45470 дес.
6	Славяно-сербський	-	-	-	-	4281 дес.
7.	Бахмутський	-	3249 дес.	3249 дес.	29677 дес.	89807 дес.
Всього		18439 дес.	35428 дес.	58224 дес.	143081 дес.	243650 дес.

[19].

За іншими даними, на 1 січня 1899р., на території ще одного повіту губернії – Олександрівському, німцям належало 146 335 дес. землі [20].

Згідно наведеним даним на 1867 р. колоністи Катеринославської губернії володіли 104.293 дес. надільної та 18.539 дес. купованої землі. На 1897 р. розміри надільного землеволодіння дещо скоротились до 85,489 дес. за рахунок ліквідації Маріупольського, менонітського округу, але загальна площа купованої колоністами землі зросла майже більш ніж у 20 разів – 400,987 дес. Основне її зростання мала місце в період з 1887- 1897 рр., а територія його розповсюдження поширилось з 3 повітів у 1867 р. до 8 у 1897 р.[21]. Таким чином, загальний відсоток німецького землеволодіння за цей час зріс з 1,8% до 8,3% від загальної площі всієї губернії, перетворивши його на впливову економічну силу всього регіону.

Підводячи загальний підсумок розглянутої темі слід зробити наступні висновки:

- У друг. пол. ХІХ - на поч. ХХ ст. спостерігається загальне зростання німецького землеволодіння на території Катеринославської губернії, що пов'язувалось з внутрішньою колонізацією регіону силами вже існуючих німецьких колоній.

- Зростання німецького землеволодіння найбільше спостерігається у 60-90-х рр. ХІХ ст., коли виникає значна кількість нових німецьких поселень і окремих колоністських волостей.

- Екстенсивний розвиток сільського господарства того часу потребував постійного розширення землеволодіння німецьких колоній, яке до кінця ХІХ ст. поширилось майже на всю територію Катеринославської губернії.

- Широке поширення німецького землеволодіння було обумовлено особливостями його розвитку на той час і загальною сприятливою для німців соціально-економічною ситуацією, яка склалась в друг. пол. ХІХ ст. в Росії.

- Швидкому зростанню землеволодіння цих колоній сприяли такі фактори, як наявність значного земельного фонду, існування розвинутої системи колоністських банків; відносна етнічна і релігійна згуртованість німців тощо.

- Наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. у німців поступово формується велике приватне землеволодіння, яке поступово перетворюється у значну і впливову економічну силу всього регіону.

- Процеси, які мали місце в німецьких колоніях Катеринославської губернії були відображенням загальних процесів, характерних для німецького землеволодіння всього півдня України.

Джерела та література

1. Военно-статистическое обозрениі Екатеринославской губернии. – СПб. 1850 г. , Т. 11 Ч. 2., - с. 16-18.
2. А. Клаус “Наши колонии” - СПб. 1867 г. – с. 25-42.
3. ДААРК.,Ф. 41, оп. 1, спр. 16210, арк. 68 -70
4. ДОДА, Ф.654, оп.1, спр. 5, арк.1
5. ДОДА, Ф.654, оп.1, спр.6, арк..1-2
6. ЗОДА, Ф.230, оп.2, спр.883, арк..3
7. Клаус А. Наши колонии. – СПб., 1869 – с.22, 25-42
8. ДААРК, Ф.44, оп.1, спр.1976, арк. 17-23
9. ДААРК, Ф.41, оп.1, спр.16210, арк.75.
10. Велицин А.А Немцы в России – СПб. 1893 г. – с.145-146.
11. Постников В.Е. Южнорусское крестьянство.- СПб. – 1893 г. – с. 295-296
12. Бондар С.Д. Секта менонитов в России – П.Г. 1916. – с.50-52.
13. Екатеринославская губерния. Выпуск 1. Памятная книга и адрес-календарь на 1900 г. – Екатеринослав 1899 г. – С.3-5, 21, 73-74.
14. Велицин А.А Вказана праця. – С.15.
15. Волости и важнейшие селения Европейской Росии. Вып. VIII – губернии Новороссийской губернии. – СПб., 1886 г., - С.10-12.
16. ДОДА Ф. 654 оп1 спр 98 арк 80-86.
17. Список населенных мест Екатеринославского уезда, Екатеринославской губернии. – Екатеринослав 1911 г. – С.20-21.

18. ДОДА, Ф.159, оп.1, спр. 3, арк 1.
19. Екатеринославская губерния. Вып.1. Памятная книга и адрес-календарь на 1900 г. – Екатеринослав 1899 г. – С.72-74.
20. Ведомость землевладений по Александровскому уезду за 1899 г. – Екатеринослав 1900. – С.6-7.
21. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г., XIII. Екатеринославская губерния., - СПб.1904. – С.2-3.

Анотація

В данной статье рассматриваются проблемы развития немецкого землевладения на юге Украины во второй пол. XIX – на XX ст.. География исследования охватывает территорию тогдашней Екатеринославской губернии. Особое внимание уделено внутренним причинам, которые обусловили этот процесс. Сделана попытка проследить на конкретных примерах основные тенденции и направления его развития. Важность выбранной темы тесно связана с общей ролью и экономическим влиянием которое оказывало немецкое землевладение на развитие экономики южных районов Украины в то время.

Annotation.

The problems of German landownership development on the south of Ukraine at XX centuries are examined in the article. The geography of research covers the territory of the Ekaterinoslavsk province of that time. There has been paired particular attention to the intrinsic causes, witch stipulated this process. There has been made on attempt to trance on specific examples the basic tendencies and directions of its development. The impotence of the topic is closely connected with the general role and economic influence of German agriculture on economic development of Ukraine's south districts of that time.

УДК 930 (477.7) „654”

3-26

Ключові слова: внутрішня колонізація; колоністське землеволодіння; міноратне право; оброчні землі; приватне землеволодіння; надільне землеволодіння; товарне виробництво; екстенсивний розвиток.